

Johannes Persson

Objektiva risker?

Från fokus på sannolikhet och negativt värde till insikten om riskobjektens betydelse

Även om till exempel risk i ekonomi är snävt definierat som en egenskap hos nyttofunktionen, så belyses risker genom flera olika teorier och varseblivs, kommuniceras, hanteras och regleras ofta i olika men ibland överlappande verksamheter och sammanhang. Det är ingen slump att riskforskningen är mångvetenskaplig och att det lätt uppstår konflikter mellan "experter" och oss andra. Den pågående samhällsvetenskapliga debatten kring risker och objektivitet har ett innehåll som borde vara intressant för en filosofisk betraktelse över riskers natur. I uppsatsen börjar jag med att följa en serie argument för varför risker inte är objektiva. Sedan följer en grupp observationer som verkar stödja den motsatta uppfattningen. I den följande syntesen försöker jag visa hur vi genom denna debatt leds mot en förståelse av risk som har lite mindre att göra med de traditionella sannolikheterna och värdena, och betydligt mer att göra med manipulerbarhet, kausalt samspel och avgränsning. Det är inte bara styrkan i argumenten för och mot objektivitet som driver denna förändring. Det är också en förskjutning i riskforskningen. Paul Slovic och andra pionjärer inom riskforskningen fokuserade på individers riskuppfattning där personlig bakgrundskunskap, individuella intressen och värderingar naturligt nog blir viktiga faktorer. Åsa Boholm med fleras senare forskning har snarare varit inriktad på samhällets riskhantering, där vi med gemensamma insatser försöker att förändra samhällets risker. En fruktbar förståelse av risk måste kunna fungera i båda sammanhangen. Det första steget består i att tillerkänna riskers objektspekter verklig status.

1. NÅGRA VANLIGA ARGUMENT MOT OBJEKTIVA RISKER

De kanske tydligaste iakttagelserna inom riskforskningen så här långt är av olika diskrepanser. Ofta gäller det skillnader i riskuppfattning mellan experter eller beslutsfattare och lekmän av olika slag. Ironiskt nog, säger

Paul Slovic (2001), har de kostsamma försöken att möta allmänhetens krav på säkrare och hälsosammare miljöer lett till att många människor varseblir världen som mer, snarare än mindre, riskfylld. Han fortsätter med att beskriva hur riskforskarna ibland tagit diskrepanserna som argument för allmänhetens irrationalitet i riskfrågor. Experternas riskbedömningar, "risk assessments", karakteriseras som objektiva, analytiska, insiktsfulla och rationella – medan allmänhetens motsvarigheter, "risk perceptions", beskrivs som subjektiva, emotionella och irrationella. Weiner (1993), som försvarar distinktionen mellan verkliga risker och riskperceptioner, pekar just på dess funktion att upprätthålla en nödvändig "emotionell distans", det vill säga att skilja ut riskbedömningar från riskperceptioner.

Så långt är detta början till ett argument för objektiva risker, vilket jag kommer att diskutera vidare under punkt (2a). Det är dock här som flera av motargumenten tar sin början. De är delvis överlappande, men jag presenterar dem ändå under de separata rubrikerna (a)–(c) nedan.

(1a) Objektivitet i motsats till subjektivitet. Nödvändigheten av perspektiv på riskfrågorna

Det finns naturligtvis något egendomligt i att kalla en typ av bedömningar för objektiva medan en annan betecknas som subjektiv. Om allmänhetens riskperceptioner är relativa en mängd förutsättningar och beslut så är det lika sant för experterna. Alla steg på vägen från struktureringen av riskproblemet till identifieringen av relevanta konsekvenser, val av dos-respons relationer, och så vidare, genomsyras av beslut som gör bedömningen avhängig ett eller flera perspektiv. Att omedelbart utgå från att experternas val beror mer på objektiva och sakliga skäl än allmänhetens "emotionella" och "irrationella" bevekelsegrunder är tveksamt, speciellt då värdefrågor oundvikligen kommer in i bådas bedömningar; utan att dra in frågor om de ena är mer rationella än de andra förklarar dessutom redan skillnaderna i perspektiv att det finns skillnader mellan experters och allmänhetens riskuppfattning.

Kärnkraftsteknikerns probabilistiska riskuppskattning för en kärnkraftsolycka eller toxikologens kvantitativa uppskattning av risken för att en kemikalie är carcinogen baseras båda på teoretiska modeller, med en subjektiv struktur, teoribemängda förutsättningar, och ingångsvärden som är beroende av omdömen. [...] Icke-vetenskapsmän har sina egna modeller, förutsättningar och subjektiva bedömningstekniker (intuitiva riskbedömningar), som ibland skiljer sig markant från vetenskapsmännens modeller. (Slovic, 2001, s. 19, *min övers.*)

När Räddningsverket i sin *Att skydda och rädda liv, egendom och miljö* vill visa på skillnaderna mellan riskperception och verklig risk lånar man en tabell med två kolumner från T.A. Kletz. I vänsterkolumnen listar man frivilliga risker – som visat sig vara en faktor av stor betydelse för riskperception (Slovic et al 1981) – och i högerkolumnen ofrivilliga risker. Det mått på verklig risk som man använder sig av är risk att dödas per person och år vid exponering för faran i fråga. Men det är välkänt också i riskkretsar att varje sätt att summera dödsfall bär med sig en värdering. När det gäller de verkliga riskerna spelar det enligt denna definition inte någon roll om dödsfallet inträffar efter en frivillig aktivitet (motorcykelåkning, risk: 0.02) eller efter en ofrivillig (influenza, risk: 0.002). Finns det något objektivt skäl för detta? Inte heller skiljer man mellan dödsfall som kommer plötsligt (meteoriter, risk: 0.0000000006) eller sådana som inträffar efter långvarig och kanske smärtsam sjukdom (rökning, 20 cigaretter/dag, risk: 0.05). Det görs vidare ingen åtskillnad mellan dödsfall efter aktiviteter som man drar nytta av (utsläpp från kärnkraftverk, intill, risk: 0.0000001) och sådana där man inte får del av nyttan (jordbävning, Kalifornien, risk: 0.000017). Att värdera alla sådana sorters dödsfall lika innebär en värdering på samma sätt som när man i andra fall använder ”reduction in life expectancy” som gör unga liv mer värdefulla än gamla. Att kalla den ena värderingen objektiv och den andra subjektiv känns obefogat. Också för den ofelbare och helt rationelle ideale experten är flera perspektiv på dödsfall alltid möjliga och ett val är tvunget. Svaret på riskfrågorna är kanske objektiva, men frågorna och begreppen krävs för att välja ut de delar av världen som vi tar i beaktande. Risken bestäms därför delvis av våra perspektiv eller också finns det fler än en risk. Objektivisten skulle hävda att det senare svaret är det rätta. För objektiviteten krävs att man klart anger vilket slags risk man bedömer, det vill säga risken för vad? *Risken* framträder i vilket fall som helst inte oberoende av våra intressen, värderingar, val med mera. Den framträder inte av egen kraft – så långt har Slovic rätt.

(1b) Olika definitioner av ”objektiva/fysiska” risker är möjliga och de ger upphov till olika rangordningar av dessa risker. Konflikter kan uppstå. Finns det något som säger varför en snarare än en annan definition svarar mot en objektiv risk?

Ibland vill man skilja mellan fakta och värden. Termen ”objektiv” verkar författarna i riskdebatten ofta just använda i betydelsen verklig eller fysisk. Berndt Brehmer (1994) är ett exempel på detta. I vilken mening, frågar han sig, kan vi ha trots att något som förväntad årlig dödlighet kan vara ett objektivt mått på risk? Antagligen därför att det består av

komponenter som vi uppfattar som objektiva fysiska entiteter. Men detta verkar egendomligt:

Det resulterande riskmättet i termer av antalet döda per år är inte mer objektivt än något annat riskmått. Det är en definition av risk som kan översättas till riskberäkningar som gör risker jämförbara. Om det dessutom är ett bra mått på risk för beslutsändamål beror på vad beslutsfattaren vill uppnå, eller, kanske, undvika. (Brehmer, 1994, s. 82, *min övers.*)

Brehmers position är övertygande, men som argument mot objektiva risker är den problematisk eftersom frågeställningen splittras i två delar. Utgångspunkten är frågan om vissa risker är objektiva därför att de definieras på ett visst sätt i termer av fysikaliska entiteter, men Brehmer svarar istället på frågan om ett sådant riskmått också är det mest värdefulla. I den senare frågan är det svårt att inte hålla med honom. Vilket riskbegrepp som är värdefullast beror i samtliga fall på mer än att en kombination av begrepp enbart har med fysiska entiteter att göra. Om vi fortsätter med att se på olika sätt att definiera riskmått där mänskligt liv är hotat, märker vi snart att oavsett vår inställning till livets värde finns det många sätt att konstruera ett sådant mått på. Slovic har ofta använt ett exempel från Wilson och Crouch angående riskerna inom kolindustrin. Mellan 1950 och 1970 minskade riskerna betydligt i termer av olycksfall per ton kol, men högst obetydligt i termer av olycksfall per anställd. Och i giftdebatten förekommer ibland både skada per kg producerat gift, skada per kg utsläppt gift, skada per kg absorberat gift, och så vidare. Riskerna enligt dessa riskmått samvarierar naturligtvis inte alltid och det val man gör kommer alltså att ha praktiska konsekvenser när man rangordnar riskerna med olika företeelser. Fackföreningskämpen har skäl att argumentera för den ena definitionen av risk, företagets pressekreterare för den andra. Så redan de fysiska komponenterna kan kombineras på sätt som passar olika intressen och det leder till att riskerna med till exempel kolindustrin blir olika stora. Ytterligare möjligheter tillkommer i nästa sektion där det presenteras några viktiga aspekter av risk som inte har med de fysiska egenskaperna hos de möjliga utfallen att göra. Men den förra frågan, om objektiviteten, verkar åtminstone vara delvis oberoende av detta. Det är visserligen sant att det först finns väldigt många relevanta fysiska entiteter och sedan oerhört många kombinationsmöjligheter där två eller flera av dessa entiteter ingår. Säkert har den som tänker på risker som objektiva inte från början känt sig beredd att acceptera alla kombinationerna som objektiva risker. Men för en objektivitet som inte är särskiljande i den mening som Brehmer är ute efter kvarstår möjligheten. Alla dessa risker kan vara objektiva och peka i olika riktningar, precis som exemplet visar.

Om vi tolkar Brehmer som att han också utgår från att denna möjlighet är utesluten, måste det finnas något skäl till varför det är problematiskt att mängden objektiva risker ökar på detta sätt. Det finns, tror jag, en sund skepsis mot att låta ens förmåga att kombinera saker i världen avgöra vilka saker man kan tänka sig finns i den. Sanningen hos ett kombinationspåstående förutsätter vanligtvis inte mer än att det som kombineras existerar, vilket betyder att detta sätt att bilda fakta inte har några ontologiska implikationer. Som D. H. Mellor har gjort oss medvetna om kommer fakta så att säga i två versioner. En ontologisk variant, *FAKTA*, som är byggstenar i världen; och en ontologiskt betydelselös variant, *fakta*, som har med vad som är sant och falskt att göra. ”Solen är inte blå” uttrycker säkert ett *faktum* men knappast ett *FAKTUM* – det finns nämligen goda skäl att i detta sammanhang inte tro på negativa egenskaper (se till exempel Persson, 2000).

Antagligen har resonemanget nu lämnat Brehmer en bit bakom sig, men ur ett ontologiskt perspektiv kan man hävda att det är *RISKFAKTA* vi behöver, medan kombinationsstrategin bara genererar *riskfakta*. Förutgången är förstås att inget annat i vår ontologi kan fylla *RISKFAKTAS* roll. Med en ontologi med riskobjekt i botten kommer också objektiva risker kanske att kunna förstås som sanna beskrivningar av de möjliga sätt på vilka riskobjekten och personerna som exponeras för dem interagerar. Jag återkommer till detta längre fram i texten. Har man däremot en ontologi utan riskobjekt eller motsvarande blir det antagligen viktigare att skilja ut vissa av dessa sanna beskrivningar som mer objektiva än andra. Då behövs *RISKFAKTA* och Brehmer med flera har då också det övertygande argument mot objektiva risker som de behöver.

Ur det att en viss riskdefinition är formulerad i termer av fysiska objekt följer således inte att det motsvarande riskbegreppet i samma mening står för något objektivt. Men samtidigt som man härigenom kan argumentera för att det kombinatoriska synsätt som Brehmer angriper inte är något bra argument för ståndpunkten att risker är objektiva, följer ur detta inte den motsatta ståndpunkten: att risker är subjektiva eller på annat sätt relativa. Vad som följer är enbart att även om det till exempel finns ett objektivt antal trafikolyckor med olika trafikmedel och objektiva mått på hur mycket dessa trafikmedel används, finns det många olika sätt att mäta riskerna. Vilket som är relevant beror på personen och på syftet och är så länge detta inte preciserats subjektivt även om man inte blandar in värderingar (Hansson och Tuveesson, 1996, s. 24).

(1c) *Många aspekter i vår riskuppfattning fångas inte av de fysikaliska egenskaperna hos riskerna, eller av det traditionella riskbegreppet i termer av sannolikheter och negativa konsekvenser, utan måste förklaras på annat sätt: genom kunskap, upplevd kontroll, anspråksnivåer, ... Möjligheten av ett dynamiskt riskbegrepp*

Speciellt Slovics forskning har identifierat skillnader mellan riskbegreppen hos experter och allmänhet. Men det finns också en normativ aspekt i detta då han hävdar att de senares begrepp är lika legitima som och dessutom rikare än experternas. Kunskapsläge, upplevd kontroll, frivillighet, med flera aspekter visade Slovic, Baruch Fischhoff och Sarah Lichtenstein redan på 80-talet var viktiga komponenter i vår förståelse av risk. Kunskapsrisker har lyfts fram som speciellt betydelsefulla, framförallt av Nils-Eric Sahlin (Sahlin, 1985). Anspråksnivåer har också varit viktiga i Lundaforskningen kring risker och beslutsfattande (Sahlin, 1984). Det är de eventuella effekterna av denna mångfald av aspekter hos riskbegreppet som intresserar oss här.

Mångfalden kan antingen användas i en rent kumulativ syn på riskbegreppet eller för att argumentera för en mer dynamisk variant (Persson, 2002). Den kumulativa förståelsen lägger nya aspekter till de redan erkända. Risker har inte bara med sannolikheter och negativa värden att göra utan också med robustheten i våra bedömningar, frivillighet, kontrollerbarhet, reversibilitet med mera. Den dynamiska förståelsen av risk särskiljer olika risksituationer och hävdar att vissa aspekter ingår i riskbegreppet i vissa situationer, men att andra aspekter karaktäriserar andra risksituationer. Riskbegreppet hålls samman av familjelikhetsrelationer. Redan den kumulativa synen för med sig en insikt om att objektiva (i betydelsen fysiska) risker inte räcker till. Men därifrån kan man inte som Brehmer hävda att:

Det är olyckligt att denna forskning kom att kallas riskperceptionsforskning. Termen antyder att det finns någon risk "där ute" som kan varseblivas på samma sätt som en färg kan. Någon sådan objektiv risk finns förstås inte [...] (Brehmer, 1994, s. 81–82, *min övers.*)

Tvärtom har vissa riskforskare hävdat att det kan finnas fundamentala och mer sekundära kvaliteter hos risker. Sannolikheten till exempel skulle kunna ligga på det fundamentala planet tillsammans med de möjliga konsekvenserna vid en konfrontation. Värdena skulle kunna ligga på en nivå ovanför, essentiellt kopplade till en betraktare eller agent. Ungefär som vi ofta tänker oss att färger fungerar. Slovics senare argumentation har också utvecklats från en kumulativ syn på risk till en mer dynamisk. För honom är det nu först och främst viktigt att poängtera att

alla aspekterna av risk är lika fundamentala, men också att ingen av dem är essentiell (Slovic, 2001, s. 22). Om detta är riktigt står det helt klart att ”expertbegreppet” om risk, som sannolikheten för en oönskad händelse, inte alltid ligger närmare den objektiva risken – om en sådan finns eller fortfarande är meningsfull att tala om – än vad allmänhetens olika riskbegrepp gör.

Frågan är naturligtvis om vi ibland har att göra med risker utan möjlighetsaspekter eller negativt värde. Är inte dessa essentiella? Slovic har än så länge inte presenterat något bra argument mot detta. Det kan naturligtvis finnas ändå. Till att börja med är till exempel inte alla möjliga händelser så väl definierade att vi gärna talar om sannolikheten för deras inträffande. Sannolikheter är en sak och möjlighet en annan. Kanske räcker en händelses möjlighet ibland för att vi ska ha en risk. Åtminstone många standarddefinitioner för risk som sannolikheten för en negativ händelse kan då inte appliceras på sådana fall. Värdekomponenten tycks mig svårare att ens konstruera ett argument mot. Så här långt har det alltså inte visats att en kumulativ syn på risker, där olika aspekter givetvis ens speciella intressen, riskstrategier och andra kontextuella faktorer, blir mer framträdande eller hamnar i skymundan är felaktig – inte heller har man närmat sig frågan om man på mer fundamentala nivåer kan hitta mindre varierande egenskaper hos risker. Slovics forskning kan som bäst visa att bland de nu identifierade faktorerna har vi få nödvändiga egenskaper hos risk och med all säkerhet inte en unik uppsättning nödvändiga och tillräckliga egenskaper för att något ska vara en risk.

2. NÅGRA INTRESSANTA SÄTT ATT TALA OM RISKER SOM TYDER PÅ ATT DE ÄR OBJEKTIVA

Vi har upparbetat en känsla för vilka sorters argument som framförs mot objektiva risker, så det är dags att undersöka vilka observationer som trots allt talar för riskers objektivitet. Jag presenterar dem ganska kort här nedan. Kommenterarna samlar jag till den efterföljande diskussionen.

(2a) ”Vi kan missta oss om risker”

Ett tydligt tema i riskforskningen har haft att göra med att vi ibland misstar oss om risker. Riskperceptionsforskningen innehåller många exempel på detta, men också i diskussionen kring kunskapsrisker faller forskarna den typen av omdömen. För att undvika onödiga kunskapsrisker måste vi till exempel vara medvetna om svagheterna i vårt kunskapsunderlag (Sahlin och Persson, 1994). Eftersom vi kan missta oss om risker kan de ibland också passera obemärkt förbi.

Tänk så harmlös till exempel denne Pettenkofer ter sig idag! Han var en läkare som med glöd bekämpade vetenskapens rön om bakteriernas sjukdomsalstrande verkan. Då Koch hade upptäckt kolerans kommabacill hällde Pettenkofer vid en offentlig föreläsning i sig ett helt provrör med dessa otrevliga smittämnen, därför att han ville bevisa att bakteriologerna med Koch i spetsen var livsfarliga mytomaner. En särskild lyster får anekdoten av att inget sedan hände Pettenkofer. Han fortsatte att vara lika frisk och kry och skröt till döddagar med hur rätt han hade haft. Hur det kom sig att han inte blev sjuk är ett mysterium för medicinen. Dock inte för psykologin. Det finns nämligen människor som ständigt är i harnesk mot självklara fakta. (Wislaw Szymborska: *Bredvidläsning*, s. 13-14)

(2b) *"Risker kan upptäckas"*

Detta betyder också att risker kan upptäckas. Under mänsklighetens historia har det funnits ett stort antal företeelser, situationer och aktiviteter vars negativa inverkan på människor blivit kända först post-facto, det vill säga sådana risker har blivit "upptäckta" först efter lång tids negativ påverkan på hälsa eller miljö, påpekar Åsa Boholm och Celio Ferreira. I Sverige och i andra länder användes asbest som byggmaterial i många år innan man till slut upptäckte att materialet var starkt cancerframkallande, vilket ledde till att användningen av asbest i stort sett upphörde.

Risken med asbest för byggnadsarbetare kan således sägas ha existerat långt innan materialet blev identifierat som en risk, och en realistisk ståndpunkt ger legitimitet till det moderna samhällets organisationer och institutioner som syftar till att upptäcka dagens och framtidens risker. (Boholm och Ferreira, 2002, s. 45)

(2c) *"Risker kan fångas på flera olika sätt". Riskens identitet över beskrivningar*

Många risker som sedan under längre eller kortare tid blir viktiga för oss upptäcks inom vetenskapen. Bildandet av akrylamid i upphettningsprocesser, som till exempel vid chipstillverkning, höga kadmiumhalter i Bintje, och förekomsten av en gen hos kor som gör att mjölken får en bismak av gamla räkskal, är tre livsmedelsrisker som relativt nyligen upptäckts av forskarna. Akrylamiden är dessutom intressant för att en del forskare hävdar att den "objektivt" sett inte är en livsmedelsrisk. Upptäckten av dessa risker stannar förstas inte inom den vetenskapliga sfären, utan via informationskanaler som tidningar, TV, film och video når de i en annan form snart in till våra kök och tv-soffor. Marknaden tar upp en del av detta och erbjuder kanske alternativ som förutsätts

begränsa eller kontrollera riskerna. Vilka åtgärder som samhället vidtar beror sedan på ett utbyte mellan den politiska och den vetenskapliga sfären. Boholm och Ferreira (2002, s. 40) anser att varje företeelse som i samhället definieras och kategoriseras som en risk genomgår en modifiering i något eller alla dessa gränssnitt. Den abstrakta ozonskiktstunningen som vetenskapsmannen kan konceptualisera direkt får konkret innebörd för oss genom växthuseffekten och säkert för människorna i Arvika genom de ökade vattennivåerna i Glafs fjorden. Förstådda på detta sätt är åtminstone samhällets risker identiska över olika beskrivningar.

(2d) *"Risker kan motverkas och förstärkas". Riskens identitet över tid*

Ibland vidtar vi åtgärder för att motverka risker. Vi använder solskydd för att minska risken för hudcancer. Ibland förstärker vi en risk, som när vi inte orkar byta till vinterdäck i hösthalkan. Med kol i stövlarna, brukade min farfar säga, när vi gick ner mot huvuddiket, minskade man risken att grävlingen skulle bita av en benet. "De biter bara till det krasar." Nu har jag inte ens stövlar på mig när jag går i det långa gräset vid marmarken. Däremot brukar jag stoppa ner mina byxor i strumporna. Risken för *Borrelia* blir mindre på det viset, tänker jag. Kanske fanns båda riskerna då för tjugo år sedan och nu, men de har i så fall förändrats, motverkats eller tvärtom förstärkts. Till och med deras betydelse varierar. Att bli biten av en grävling var allvarligt då, men kanske bara exotiskt idag. Risken att få allergi är ett annat exempel. Den är säkert större idag, men också annorlunda. När jag själv fick pollenallergi beskrevs det som hösnuva. Var det inte samma sak som drabbade farfar när han började nysa för att solen kittlade näsan, som ju inte var en överkänslighet eller ens ett tillstånd, utan en händelse som vädret orsakade?

3. EN MÖJLIG SYNTES MED KONSEKVENSER FÖR RISKBEGREPPET

Det intressanta med dessa observationer är att de motiverar en förståelse av risker i termer av risker i världen, det vill säga i mycket den förståelse av risk som både Slovic och Brehmer argumenterar mot. Upptäckbarhet, epistemiskt avstånd till kunskapsobjekten, interaktionsförmåga och identitet över beskrivningar och förändringar, är kriterier som vi gärna använder för att skilja mellan vad som bara existerar som ett begrepp eller en uppfattning och vad som också motsvarar något i världen. För både Nancy Cartwright och Ian Hacking till exempel är det tanken på entiteternas kausala kraft som är central för realismen. I och med att vi antar att de påverkar andra saker måste vi också anta att de är verkliga. Vi sluter

oss från kausaliteten till att det finns en relation och alltså att det som relateras är verkligt.

Det är inte uppenbart att det traditionella riskbegreppet i termer av sannolikheter och negativa värden hanterar dessa möjligheter på ett bra sätt. De första två, som handlar om misstag och upptäckt är oproblematiska för många teorier om sannolikheter och värden, men de två senare om identitet över beskrivning och förändring är betydligt besvärligare. Ett första försök vore att hävda att vi först måste skilja mellan typ och förekomst. Det är typen av risk som är identisk över beskrivningar och förändringar, inte den partikulära risken. Men för det traditionella riskbegreppets del skulle typerna då antingen ha att göra med typen av sannolikhet eller typen av värde. Frågan är om någon av dem fungerar här. Det kan åtminstone inte vara sannolikheterna då en sannolikhet som 0.16 bättre hör hemma i den matematisk/vetenskapliga sfären än i marknads sfären till exempel. Visserligen förekommer ofta frekvenser – som var sjätte – där, men oftare används nog icke-numeriska mått på hur vanligt förekommande något är. I riskkommunikationssammanhang jämför man till exempel ofta risker med varandra: att åka motorcykel en timme är mer riskabelt än att vara 70 år i en timme; att bosätta sig nära ett kärnkraftverk innebär samma riskökning som att köra sin bil en mil längre per år, och så vidare. Även om dessa möjlighetsmått har likheter med de exakta sannolikheterna i vetenskapen är de åtminstone inte uppenbart (samma) typer av sannolikhet. Dessutom påverkas sannolikheter naturligtvis av saker som motverkar eller förstärker risker. Hur skulle sannolikheten 0.6 vid t_1 kunna vara av samma typ som sannolikheten 0.5 vid t_2 ? Sannolikheter är ”bräckliga”, för att låna David Lewis terminologi, och tillåter inte variationer, varken som typer eller förekomster. Naturligtvis förändras sannolikheten för en viss typ av händelse ofta över tiden. Sannolikheten för kärnvapenkrig har minskat efter murens fall. Men det finns inget i själva sannolikheten som har överlevt denna förändring, utan det är händelsetypen som gör att vi kan tala om förändring. På samma sätt med värden: det negativa värdet av att drabbas av lunginflammation förändrades i och med antibiotikan, men de två värdena är förknippade med varandra bara därför att de är värden förknippade med samma typ av sjukdom. När det gäller förändring över beskrivningar är värdena något mer troliga kandidater, men diskussionen kring olika definitioner av risk i invändningarna mot deras objektivitet indikerade att dessa också skiljer sig åt med beskrivningarna av risk.

4. YTTERLIGARE SKÄL FÖR EN ANNAN FÖRSTÅELSE OM VAD SOM ÄR OBJEKTIVT MED RISKER

Utän att ifrågasätta sannolikheters betydelse för riskbegreppet, kan det finnas fler skäl till att se över deras traditionella förklaringsroll i riskforskningen. Jag ska ge två exempel på detta.

(4a) Osäkerhet och/eller manipulerbarhet?

Sannolikhetskomponenten i det traditionella riskbegreppet pekar tydligt mot osäkerhetens och oförutbestämthetens roll för risker. I sin kritik av kulturteorins användning av tabu som en företeelse med samma funktion som riskbegreppet i förindustriella samhällen, pekar Ferreira och Boholm (s. 89) också på att medan tabu handlar om säkerhet handlar risk om kalkylerad osäkerhet. En liknande tanke finns hos Eugene Rosa (1998), som hävdar att om framtiden uppfattas vara antingen förutbestämd eller oberoende av mänskliga aktiviteter har begreppet risk ingen relevans. Illustrationerna är myter (ödet) och determinism (celest mekanik). I Rosas vidare analys ställs dock mänskliga intressen mot osäkerhet, antagligen för att placera resonemanget inom den traditionella synen på risk.

Om framtiden antingen är förutbestämd eller oberoende av nuvarande mänskliga aktiviteter har termen "risk" ingen mening alls. Till grund för vår definition ligger därför förutsättningen om att vissa sakförhållanden i världen, som är möjliga och inte förutbestämda, objektivt kan definieras som risker. Det faktum att dessa tillstånd inte är förutbestämda betyder att de är probabilistiska och, därför, att de för med sig någon grad av osäkerhet. [...] *Definition*: Risk är en situation eller händelse där något mänskligt värdefullt (inklusive människor själva) står på spel och utfallet är osäkert. (Rosa, 1998, s. 28)

Men en komponent som är lika viktig som osäkerheten eller oförutbestämtheten i dessa två analyser är förstås manipulerbarheten. Det är lätt att tolka kalkylerad osäkerhet i termer av sannolikhet, men med tonvikten på kalkylerad blir betydelsen en annan. I de situationer där valet väl är träffat, osäkerheten finns kvar, men manipuleringsmöjligheterna är uttömda, upphör enligt konsekvensen av detta synsätt ju också risken. Pest och hungersnöd drabbar oss inte med säkerhet. Så länge man tror att man kan påverka sakernas utveckling kvarstår risken, sedan upphör den och blir en del av ödet, en del av den utmätta tiden. Trots att de samlas under samma ord verkar det finnas en central skillnad mellan att *ta* och att *löpa* en risk.

Varför betonas då osäkerheten på kalkylerandets bekostnad? Problemet ligger kanske i förutsättningen att riskidentifikation kommer före

riskhantering och att samhällets risker upptäcks i den vetenskapliga sfären, där funktionen är att uttrycka osäkerhet på ett mer precist sätt. Det skulle förvåna mig mycket om ens huvuddelen av samhällets risker först formuleras i vetenskapliga sammanhang. För någon vecka sedan körde vi till Berlin. I skymningen stannade vi bilen någonstans i gamla Östtyskland för att besöka de gröna toalett-kabinerna. Från en parkerad bil kommer då en medelålders man släntrande i snömodden, på måfå, synbarligen, men närmare och närmare. Adrenalinets gör sig påmint. Jag slutar med att ställa in munstycket till vindrutespolaren. Snabbar mig på in i bilen och startar den just som han kommit upp jämsides. Läger i växeln och åker hastigt vidare. En landsvägs-spirat? Borde man inte ha en pistol i handskfacket, eller åtminstone en kniv? Det är tydligt att riskuppfattning i viss mån grundas i tidigare erfarenheter, vare sig dessa är personligt erövrade, hämtade från andras vardagserfarenheter, genom media eller vetenskapligt belagda. Det rent vetenskapliga synsättet för riskers "upptäckt" är för snävt, men kanske det för samhällsvetenskapen mest värdefulla att kartlägga. För mig känns det mer naturligt att hävda att oberoende av var riskerna först begreppsliggörs har vetenskapen en naturlig roll när det gäller att öka vår kunskap om dem.

Om man sedan ser på kombinationerna av förutbestämthet och manipulerbarhet i Rosas iakttagelse, är det bara i fallet manipulerbarhet och oförutbestämthet som vi säkert har risk. Tanken att ha både manipulerbarhet och förutbestämthet är konceptuellt besvärlig. Det kan alltså inte vara frågan om någon disjunktion i faktisk mening utan en konjunktion där möjligtvis båda, men kanske bara den ena konjunkten är intressant. I och med att vi enligt Rosa inte har risk när vi har oförutbestämthet och omanipulerbarhet, kan det i så fall inte vara oförutbestämtheten i sig som är viktig. Manipulerbarheten däremot skulle fortfarande kunna ha en sådan primär betydelse. Historikern Birgitta Odéns anmärkning är intressant:

I äldre samhällen var spädbarns eller nyföddas död en "naturlig" förlust, som accepterades med jämnmod, medan moderns död vid förlossning var en risk som man sökte hjälp och skydd emot. På samma sätt uppfattades länge kreaturs-förluster som ett naturligt svinn, en risk som man inte försökte minimera. (Odén, 1982, s. 21)

Barndödlighet var en del av det naturliga förloppet, men det var inte dödsfall vid förlossningar. Samtidigt var ingendera naturligtvis ett säkert utfall. Också i denna betraktelse av förindustriella risker går distinktionen snarare mellan manipulerbart/naturligt än sannolikt/determinerat. Detta är naturligtvis inte den enda skillnaden. Anspråksnivåer är fundamentala

här också. Moderns död skulle splittra familjen och till henne finns redan en mängd andra relationer av stor betydelse som inte etablerats med den just födde.

(4b) Riskobjekt och riskhantering

Manipulerbarheten har kanske en roll att spela också när vi ska förstå varför inte bara det naturliga utan också det övernaturliga betonas i de förindustriella samhällena. Många handlingar motiveras där enligt antropologerna av att de övernaturliga riskerna först minimeras. Resultatet av att i förväg blidka gudarna, att inte bryta mot tabun, och att undvika häxeri, borde enligt synsättet ovan bli att världen behåller sin status av ett risksamhälle snarare än ett som styrs av ödet. Manipulerbarheten behålls genom att det som i det faktiska, skarpa, läget är bortom ens kontroll i preventivt syfte sorterats undan tidigare. Familjer odlar vissa växter runt sitt hus och gårdsplan som skydd mot demoner. Under natten när man tror att demoner lurar i skogen är man mycket försiktig och lämnar inte gärna byn. (Ferreira och Boholm, 2002, s. 94–95). Just genom att man gör så blir också ens handlingsutrymme, de kvarvarande möjligheterna, större. Det finns kanske en liknande uppmaning i den kristna tron. Svante Nordin (2002, s. 11) visar i alla fall att idén om ”Pax et securitas”, en säkerhet på jorden, är något som till exempel Paulus polemiserar mot i Första Thessalonikerbrevet (5,3). Domens dag kommer som en tjuv om natten: ”Just när folk säger: ’Allt är lugnt och tryggt’, då kommer katastrofen lika plötsligt som värkarna när en kvinna ska föda.”

Riskers avgränsning kan kanske slutligen delvis också belysas på detta sätt. En viktig anledning till att vi begreppsliggör risker på ett snarare än ett annat sätt är att våra handlingsalternativ ska kunna göra en skillnad. Om alla alternativ följdes av samma konsekvenser vore situationen ointressant, åtminstone ur ett riskhanteringsperspektiv. Frågor om orsak-relationer, förklaringar och ansvar är alla viktiga inom riskområdet och manipulerbarhet är nära kopplad till dem alla. Boholm och Ferreira jämför två olika sätt att förstå risk på där sannolikheterna och de negativa värdena säkert kan vara lika, men fokus för våra manipulationer helt olika. I ett hem där ett barn växer upp kan antingen barnet eller omgivningen identifieras som riskobjektet. Man ser det troligtvis på det förra sättet om barnets utveckling och uppfostran står i fokus, men på det andra när spisskydd och barnsäkra kontakter är huvudingredienser i riskhanteringen.

5. RISKOBJEKTENS BETYDELSE

Exemplen från Boholm, Ferreira, och till viss del också Odén handlar i första hand om riskhantering, inte om riskuppfattning. Det är kanske anledningen till att, åtminstone vad jag förstår, man inte diskuterat vad som verkar vara en uppenbar motsättning mellan de två synen på risker som presenterats i (1) och (2).

Slovic och de andra har ju visat att okontrollerbarhet och ofrivillighet styr vår riskuppfattning. Okontrollerbarhet och risk är positivt korrelerade. Detsamma gäller för ofrivillighet och risk. Rosa hävdar å andra sidan explicit att manipulerbarhet, som ju har med kontrollerbarhet och (frivillig) aktivitet att göra, krävs för risk.

Det kan ju vara så att någon av grupperingarna helt enkelt har fel, men jag tror inte att det är förklaringen. Istället är förhållandet mellan riskhantering och riskuppfattning i behov av belysning. Den enklaste förklaringen vore att objekten för riskhanteringen i själva verket är riskernas motpoler. Vi manipulerar ju de objekt som man talar om där i avsikt att minska riskerna. Men den förklaringen är för enkel. Att hävda detta vore att gå miste om logiken i kopplingen mellan riskidentifikation och den följande riskhanteringen, som riskforskningen förutsätter.

Man bör dela upp riskerna i dess olika aspekter. Objektsaspekterna av risk finns i den materiella världen. Många av dem, men förstås långt från alla, är skapade av oss och alla är på ett eller annat sätt beroende av att vi begreppsliggör dem så att de framträder och kan medvetandegöras. Dessa objekt har också dispositions- och möjlighetsaspekter av kausal karaktär som gör att de kan påverka oss. Viss möjlig påverkan värderar vi som positiv, annan som negativ. Riskobjekten kan alltså ha många olika relationer till flera olika individer. Riskperceptionsforskarnas resultat berör olika sorters möjlig negativ påverkan på individen. Kunskapsriskforskarnas resultat handlar om tillförlitligheten i den bild vi har av objekts-, dispositions- och möjlighetsaspekterna och om hur den ibland övervärderas. Forskningen kring den samhällliga riskhanteringen, emellertid, handlar dels om vilka riskobjekt vi finner intressanta att identifiera, men också om hur dessa kan modifieras eller undvikas. Okontrollerbarheten och ofrivilligheten kan därför kanske bäst förstås genom sin kontrastverkan mot någon annan som har möjlighet att kontrollera eller som frivilligt skapat riskobjektet. Det är till exempel ofta implementeringen av ny teknologi som uppfattas som riskabel. Lokaliseringsbeslut av farlig industri leder också ofta till riskkontroverser, någon annans bilkörning eller rökning uppfattas som mer riskabel än subjektets egen. Ibland är kommunens underlåtenhet att restaurera kvicksilverskadade vatten vid sommarstugan orsaken till att risken växer i vårt medvetande.

Manipulerbarheten å andra sidan kan bäst förstås som möjlighet att påverka riskobjektet i syfte att eliminera eller undvika möjlig negativ påverkan.

6. AVSLUTNING

”Växthuseffekten påverkar dig, hur påverkar du den?” frågar Naturvårdsverket oss på stora affischer, just som jag går och funderar över en avslutning. Växthuseffekten identifieras som ett riskobjekt. Rent objektivt sett hade vi lika gärna kunnat välja ozonskiktsuttunnningen eller solens ökade aktivitet. En av anledningarna till att vi väljer som vi gör beror på att växthuseffekten har betydelse för många olika aktiviteter och människor och att vi troligtvis kan påverka den. Antagligen kan ingen av oss göra det på egen hand, så ofrivillighetsaspekten finns där när värmen stiger, isen smälter och kanske sätter stopp för Golfströmmens bana utmed Skandinavien. Kunskapsriskerna är naturligtvis stora, speciellt då den hävdade temperaturförändringen bara är en del i ett komplext helt. Utfallsriskerna, det vill säga sannolikheterna för negativa konsekvenser, är otvetydiga. De olika aspekterna är alla värdefulla för att på olika sätt beskriva en av de viktiga frågorna i dagens och morgondagens samhälle.

Riskexperter utgår ofta från att riskbedömning kommer först, riskhantering och riskkommunikation sedan. Riskbedömningen är en uppgift för vetenskapen. Den är objektiv och inriktad på att identifiera sannolikheter och olika sorters konsekvenser. Att det är något egendomligt med den synen är uppenbart. Risker är svåra att förstå som fundamentala och oberoende element i världen. Enligt beslutsteoretikern förekommer de bland andra möjliga utfall av ett visst handlingsalternativ. Handlingsalternativen krävs som en ram inom vilka de kan existera. Beslutsteorin ger oss verktygen att vid en viss tidpunkt och ett visst kunskapsläge hantera frågor om risker. Enligt argumenteringen i den här uppsatsen förutsätter det mesta vi säger om dem också idén om ett riskobjekt. Vi behöver förutsätta ett sådant begreppsliggörande av världen för att förstå samhällets risker; för att förstå risker över tid, beskrivningar och olika försök att hantera dem. Med riskobjekten kommer orsakssambanden, som möjliggör manipulerbarhet, ansvarsfrågor och förklaringar. Det är en komplettering för att hantera risker över tid och kontexter som, tror jag, är nödvändig för att närma sig problemen inom riskkommunikationen och för att bättre förstå hur samma risker kan ha olika betydelse för olika människor.¹

¹ Ett stort tack till Wlodek Rabinowicz, Lena Wahlberg, Gunnar Broberg, Svante Nordin, Lars Bergström, Nils-Eric Sahlin och Bengt Hansson för värde-

fulla kommentarer! Uppsatsen är en del av mitt arbete i två projekt som har med risker att göra: "Risks and rationalities" (FRN) och "Risk, begrepp och historia" (Humanistiska fakulteten, Lunds universitet).

LITTERATUR

- Boholm, Åsa och Celio Ferreira. 2002. Osäkerhetens representationer. I Boholm, Hansson, Persson och Peterson (Red.), *Osäkerhetens horisonter*. Nora: Nya Doxa.
- Brehmer, Berndt. 1994. Some notes on psychological research related to risk. I Brehmer och Sahlin (Red.), *Future risks and risk management*, Dordrecht: Kluwer
- Ferreira, Celio och Åsa Boholm. 2002. Kulturell riskhantering. I Boholm, Hansson, Persson och Peterson (Red.), *Osäkerhetens horisonter*. Nora: Nya Doxa.
- Hansson, Bengt och Pi Tuveesson. 1996. *Använd huvudet rätt!* Göteborg: Akademiförlaget.
- Persson, Johannes. 2000. Om komplexa egenskaper. *Filosofisk tidskrift* 00(4).
- Persson, Johannes. 2002. De förbisedda objektsaspekterna av risk. I Boholm, Hansson, Persson och Peterson (Red.), *Osäkerhetens horisonter*. Nora: Nya Doxa.
- Nordin, Svante. 2002. Risktänkandets rötter. Lund: *Ugglan* 16: 9–41.
- Odén, Birgitta. 1982. Historiskt perspektiv. I Sjöberg (Red.), *Risk och beslut*. Stockholm: Liber
- Rosa, Eugene A. 1998. Metatheoretical foundations for post-normal risk. *Journal of risk research* 1(1): 15–44.
- Räddningsverket. 1989. *Att skydda och rädda liv, egendom och miljö*. Karlstad: Räddningsverket.
- Sahlin, Nils-Eric. 1984. Level of aspiration and risk. Lund: *Studies in philosophy* 24.
- Sahlin, Nils-Eric. 1985. On second order probabilities and the notion of epistemic risk. I Stigum och Wenstøp (Red.), *Foundations of utility and risk theory with applications*. Dordrecht: Reidel.
- Sahlin, Nils-Eric och Johannes Persson. 1994. Epistemic risk: The significance of knowing what one does not know. I Brehmer och Sahlin (Red.), *Future risks and risk management*. Dordrecht: Kluwer.
- Slovic, Paul, Baruch Fischhoff och Sarah Lichtenstein. 1981. Perceived risk: psychological factors and social implications, *Proc. R. Soc. Lond. A* 376: 17–34.
- Szymborska, Wislawa. 1997. *Bredvidläsning*. FIB:s lyrikklubb.
- Weiner, R. F. 1993. Comment on Sheila Jasanoff's guesteditorial. *Risk analysis* 13: 495–496.